

Wioletta Wrzaszcz

*Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut
Badawczy w Warszawie*

ZRÓWNOWAŻENIE GOSPODARSTW ROLNYCH
W ŚWIETLE DEKLARACJI I OPINII ROLNIKÓW
Z WOJEWÓDZTWA WIELKOPOLSKIEGO

Słowa kluczowe: rozwój zrównoważony, gospodarstwa rolne, opinie rolników

---

Wprowadzenie

Powiązania zachodzące między środowiskiem przyrodniczym, społeczeństwem i gospodarką stanowią fundament idei zrównoważonego rozwoju. Wskazuje ona na potrzebę łączenia rozmaitych dziedzin wiedzy oraz odwoływania się do różnych dyspozycji i kompetencji człowieka, głównie za sprawą znaczenia partycypacji społecznej w jej realizacji. Działania administracyjne na rzecz ochrony ekosystemu mogą przynieść pozytywne wyniki tylko wtedy, gdy wzbudzają zainteresowanie społeczeństwa, w tym producentów rolnych. Zależności te uzasadniają potrzebę integracji polityki ochrony przyrody (także w zakresie działalności rolniczej) z zagadnieniami ekonomicznymi oraz problemami społecznymi (14).

Wychodząc z założenia, że środowisko przyrodnicze jest korelatem społecznym, prowadzenie bezpiecznej działalności gospodarczej wymaga odpowiedniej edukacji (14). Każda jednostka bardziej szanuje przyrodę, gdy rozumie zachodzące procesy i skutki dewastacji elementów ekosystemu. Poszanowanie prawa związanego z ochroną środowiska przyrodniczego nie dokona się bez odpowiedniego poziomu świadomości ekologicznej (7). Ta forma świadomości społecznej przejawia się w myśli oraz społecznie akceptowanych standardach rozumienia, dostrzeganiu i reagowaniu na potrzeby i walory środowiska, stanowiąc postawę rozwoju człowieka chcącego i umiejącego żyć w harmonii z przyrodą. Większość badaczy jest przekonana co do korelacji między świadomością ekologiczną i zachowaniem wobec środowiska przyrodniczego (15).

Implementacja zasad zrównoważonego rozwoju wiąże się ze zmianą wartości i wzorców zachowań, czyli stylu życia społeczeństwa. Przeobrażenia te wymagają

upowszechnienia i pogłębienia postaw proekologicznych, kształtowanych poprzez stosowny zasób wiedzy z zakresu funkcjonowania i potrzeby ochrony ekosystemów. Przesłanki te skłaniają do poszukiwania wielorakich stymulujących i utrwalających bodźców, a także wynagradzających pełnienie społecznej roli – strażnika przyrody (15).

Bodźce sprzyjające kształtowaniu postaw proekologicznych są różnorodne i nie ograniczają się do formalnej działalności edukatorów. Bardziej niż edukacja, dostrzegane korzyści ekonomiczne mogą wywołać pożądane zachowania wobec środowiska. Zasada ta obowiązuje przy realizowanych instrumentach Wspólnej Polityki Rolnej, które są uwarunkowane normami rolnośrodowiskowymi. Takie działania łagodzą bądź hamują negatywne oddziaływanie działalności rolnej na środowisko przyrodnicze. Wyniki dotychczasowych badań wskazały, iż znaczącą siłą wpływu na postawy producentów rolnych mają także media oraz organizacje ekologiczne (14).

Pomimo złożoności i wagi tego zagadnienia, temat postaw rolników wobec środowiska przyrodniczego nadal jest traktowany marginalnie w badaniach krajowych. Wskazane przesłanki skłoniły do rozpoznania deklaracji i opinii producentów rolnych dotyczących wybranych kwestii zrównoważonego rozwoju rolnictwa. W badaniu kwestionariuszowym, które miało charakter deklaracyjny, posłużono się techniką wywiadu kierowanego. Przyjęto, że odpowiedzi udzielone przez rolnika – odnoszące się do jakości gospodarowania, pokrywają się z faktycznymi praktykami w gospodarstwie.

Celem badań było rozpoznanie postawy rolników wobec problematyki rolnośrodowiskowej, w tym znajomości wybranych zagadnień związanych z oddziaływaniem produkcji rolnej na środowisko przyrodnicze – zarówno uregulowanych prawnie, jak i tych wpisujących się w pozostałe zasady poprawnej gospodarki rolnej, nie mające odniesienia w dokumentach prawnych. Ujęte kwestie pośrednio pozwoliły na weryfikację poziomu świadomości ekologicznej respondentów, a także identyfikację bodźców kształtujących ich postawy. Zebrano również opinie respondentów dotyczące ochrony środowiska przyrodniczego, możliwości rozwoju ich gospodarstw, a także potrzeby podnoszenia i uzupełniania kwalifikacji zawodowych. Ostatnia część badań dotyczyła aspektu ekonomicznego. Rolnicy dokonali oceny sytuacji ekonomicznej przez pryzmat możliwości zaspokojenia (sfinansowania) potrzeb związanych z prowadzonym gospodarstwem domowym oraz rolnym, a także subiektywnych wyznaczników godnego standardu życia.

Przedmiot badań

Obszarem badań było **województwo wielkopolskie**. Wysoki poziom kultury rolnej w tym regionie przesądził o jego wyborze do badań.

Uwarunkowania przyrodnicze i organizacyjno-ekonomiczne to główne elementy kształtujące rozwój polskiego rolnictwa. Wśród zagadnień organizacyjno-ekono-

micznych szczególnie znaczenie przypisane jest kulturze rolnej (11). Pod pojęciem kultury rolnej rozumiany jest zespół czynników przesądzających o efektach gospodarowania w gospodarstwach rolnych, zwłaszcza rodzinnych. Chodzi tu o cechy użytkowników gospodarstw rolnych i w ogóle pracujących w gospodarstwach, ale też o ich postawy życiowe i zawodowe, stosowane praktyki rolnicze, stopień zorganizowania, zaufania wzajemnego i do kontrahentów, stan instytucji i związki z otoczeniem itp. (26). Różnice między regionami Polski są znaczące w tym zakresie, a na czołowej pozycji plasuje się województwo wielkopolskie¹.

O wysokim poziomie kultury rolnej w województwie wielkopolskim może świadczyć znaczący udział kierowników gospodarstw z wykształceniem ponadpodstawowym, a także najwyższy udział gospodarstw produkujących głównie na rynek. Tym samym jest to przodujący region pod względem wartości produkcji towarowej oraz stopnia towarowości, charakteryzujący się bardzo wysoką produktywnością ziemi i pracy (12). W województwie wielkopolskim koncentruje się najwięcej, bo aż 22% ogółu gospodarstw ekonomicznie żywotnych (o wielkości co najmniej 16 ESU) i jednocześnie najmniej samozaopatrzeniowych. Gospodarstwa z tego regionu wyróżniają się w zakresie potencjału produkcyjnego (ponadprzeciętna wielkość powierzchni gospodarstwa indywidualnego, największa powierzchnia gospodarstwa ekologicznego oraz najwyższa obsada zwierząt na użytkach rolnych), a także pod względem społeczno-ekonomicznym (wysoki udział gospodarstw rolników); (tab. 1).

Niewątpliwie gospodarowaniu w tym regionie może sprzyjać lepszy stan agrochemiczny gleb, w tym relatywnie niski udział gleb kwaśnych i bardzo kwaśnych (42%); (11). Z drugiej strony, rolnicy z tego obszaru wykazują większą troskę o właściwy odczyn gleby, na co wskazuje wyższy poziom nawożenia nawozami wapniowymi w porównaniu do większości województw (niemal 50 kg CaO·ha⁻¹); (6). Zarówno lepszy stan agrochemiczny gleby, jak również większa dbałość o jej potencjał produkcyjny znalazły wyraz w bogatszej strukturze upraw rolniczych, uwzględniającej rośliny okopowe i przemysłowe (26). Czynniki te zdeterminowały wysoki poziom intensywności organizacji produkcji i uplasowały województwo wielkopolskie na czołowej pozycji (8-10). Również intensywność produkcji mierzona ilością zużytych składników pokarmowych wyróżniła ten region (164 kg NPK·ha UR⁻¹); (6). Inną charakterystyczną cechą były wysokie salda bilansu głównych makroelementów (81 kg N·ha⁻¹, 12 kg P·ha⁻¹, 25 kg K·ha⁻¹) oraz glebowej materii organicznej (0,25 t·ha⁻¹); (22).

Z populacji **11 283 gospodarstw indywidualnych objętych systemem FADN w 2008 r.**, ponad 16% wystąpiło w województwie wielkopolskim (1842 gospodarstwa). Spośród tych podmiotów wyselekcjonowano jednostki o tradycyjnej produkcji rolnej, którym przypisane jest szczególne znaczenie w kontekście zrównoważonego rozwoju rolnictwa. Grupa ta liczyła 1306 gospodarstw. Przy określeniu tego zbioru kierowano się następującymi cechami:

- kierunek produkcji rolnej – wybrano gospodarstwa dwukierunkowe (z produkcją roślinną i zwierzęcą),

¹Problematyce tej poświęcono opracowanie przygotowane pod kierunkiem Zegara (27).

- użytkowanie gruntów ornych – w tych podmiotach prowadzono tradycyjną produkcję roślinną,
- obsada zwierząt – maksymalnie 2 sztuki duże na hektar użytków rolnych.

Z tak określonego pola obserwacji **do badań własnych wybrano 110 gospodarstw, posługując się metodą nielosowego doboru kwotowego**². Za kryterium doboru przyjęto wielkość ekonomiczną gospodarstw – w układzie czterech głównych klas potencjału produkcyjnego. W związku z tym, rozkład gospodarstw w próbie odzwierciedlał strukturę ekonomiczną jednostek znajdujących się w polu obserwacji sprecyzowanym przez przyjęte kryteria merytoryczne (tab. 2). Gospodarstwa rolne w wyróżnionych klasach zostały wybrane przez doradców z Wielkopolskiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego w Poznaniu, którzy następnie przeprowadzili wywiad kierowany z rolnikami w 2010 r., posługując się kwestionariuszem przygotowanym przez autorkę artykułu.

Tabela 1

Podstawowe cechy świadczące o poziomie kultury rolnej

Lp.	Wyszczególnienie	Udział gospodarstw (%)				Średnia powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwie (ha)	Średnia obsada zwierząt (SD·ha ⁻¹ UR)
		rynkowych	rozwojowych (≥16 ESU)	samozaopatrzeniowych	rolników		
1	Dolnośląskie	67,9	3,8	32,1	18,9	7,3	0,24
2	Kujawsko-Pomorskie	74,6	12,3	25,4	42,9	10,5	0,64
3	Lubelskie	73,9	1,9	26,1	27,8	6,1	0,39
4	Lubuskie	55,3	4,1	44,7	15,6	9,6	0,36
5	Łódzkie	75,6	3,1	24,4	28,7	6,8	0,60
6	Małopolskie	37,6	0,4	62,4	12,5	3,0	0,52
7	Mazowieckie	73,4	4,9	26,6	35,7	7,9	0,59
8	Opolskie	61,7	6,2	38,3	19,4	6,9	0,45
9	Podkarpackie	37,4	0,4	62,6	7,5	3,0	0,38
10	Podlaskie	74,8	7,7	25,2	43,6	12,2	0,74
11	Pomorskie	60,8	7,3	39,2	33,7	12,3	0,45
12	Śląskie	48,5	1,4	51,5	8,0	3,1	0,45
13	Świętokrzyskie	67,3	0,9	32,7	30,9	5,1	0,46
14	Warmińsko-Mazurskie	60,8	10,0	39,2	37,5	14,7	0,62
15	Wielkopolskie	75,8	11,9	24,2	38,5	9,3	0,80
16	Zachodniopomorskie	67,8	5,8	32,2	25,0	13,3	0,22
	Polska	62,0	4,1	38,0	25,3	6,8	0,53

Źródło: Opracowano na podstawie (1, 26).

²Dobór kwotowy należy do najczęściej stosowanych metod nielosowego doboru próby. Opiera się on na znajomości struktury populacji generalnej według przyjętych cech i narzuceniu tej struktury na skład segmentacyjny próby. Uzyskany w ten sposób skład segmentacyjny próby odpowiada w przybliżeniu warunkom doboru warstwowego, przy czym ostateczny wybór elementów do próby nie jest losowy (13).

Tabela 2

Liczebność i udział gospodarstw rolnych objętych FADN w województwie wielkopolskim w 2008 r. oraz w badaniu bezpośrednim w 2010 r. według grup wielkości ekonomicznej i typu rolniczego

Lp.	Wyszczególnienie	Liczebność		Struktura (%)	
		zbiorowość	próba	zbiorowość	próba
Wielkość ekonomiczna					
1	do 7,99 ESU	232	20	18	18
2	8,00-15,99 ESU	368	30	28	27
3	16,00-39,99 ESU	545	43	42	39
4	od 40,00 ESU	161	17	12	15
Typ rolniczy					
5	T1 – uprawy polowe	91	7	7	6
6	T4 – zwierzęta żywione w systemie wypasowym	200	17	15	15
7	T5 – zwierzęta ziarnożerne	236	23	18	21
8	T6 – różne uprawy	63	3	5	3
9	T7 – różne zwierzęta	384	35	29	32
10	T8 – różne uprawy i zwierzęta	332	25	25	23

Źródło: Opracowano na podstawie danych FADN oraz badań własnych.

W związku z nielosowym doбором próby do badań, uzyskane wyniki nie mogą być postrzegane jako reprezentatywne dla zbiorowości gospodarstw w tym regionie. Niemniej jednak przedstawione w tabelach wyniki dla badanej próby oraz całej zbiorowości gospodarstw z pola obserwacji wskazywały na znaczące ich podobieństwo w zakresie potencjału produkcyjnego oraz organizacji produkcji rolnej. Przeciętne gospodarstwo w zbiorowości oraz badanej próbie charakteryzowało się zbliżonym poziomem zaangażowanych czynników produkcji rolniczej oraz ukierunkowaniem produkcyjnym (tab. 2 i 3). W świetle przyjętych kryteriów oceny zrównoważenia środowiskowego gospodarstw można twierdzić, iż struktura zasiewów na gruntach ornych nie była korzystna, o czym świadczył znaczący udział roślin zbożowych oraz niski wskaźnik różnorodności upraw polowych (tab. 3). Jednak większość praktyk rolniczych oceniono pozytywnie, gdyż badane jednostki charakteryzowały się wysokim indeksem okrywy roślinnej gruntów ornych w okresie zimowym, bezpieczną dla środowiska obsadą zwierząt, dodatnim saldem bilansu substancji organicznej oraz azotu brutto (poniżej wartości granicznej). Dodatni poziom syntetycznego wskaźnika zrównoważenia środowiskowego wskazał, iż generowane ujemne efekty zewnętrzne produkcji rolniczej były rekompensowane przez pozytywne praktyki rolnicze. W aspekcie ekonomicznym korzystnie oceniono wartości jednostkowych wskaźników dochodowych. Dochodowość pracy własnej na poziomie co najmniej parytetowym stwierdzono w blisko połowie jednostek objętych badaniem oraz w 41% podmiotów prowadzących rachunkowość w województwie wielkopolskim.

Tabela 3

Wybrane charakterystyki gospodarstw rolnych w Wielkopolsce – ogółem i w badanej próbie

Lp.	Wyszczególnienie	Zbiorowość	Próba	Różnica (%)
1	Użytki rolne (ha)	33,13	36,30	9,57
2	Nakłady pracy (AWU)	1,89	1,95	3,17
3	Wartość aktywów (tys. zł)	574,18	622,34	8,39
4	Wielkość ekonomiczna (ESU)	23,62	26,32	11,43
5	Intensywność organizacji produkcji roślinnej (pkt)	127,2	122,9	-3,4
6	Intensywność organizacji produkcji zwierzęcej (pkt)	276,7	279,8	1,1
7	Udział zbóż w strukturze zasiewów gruntów ornych (%)	75,5	79,7	5,6
8	Liczba grup uprawianych roślin na gruntach ornych	2,5	2,3	-7,9
9	Wskaźnik zimowej okrywy roślinnej gruntów ornych (%)	57,0	57,8	1,4
10	Obsada zwierząt na użytkach rolnych (SD·ha UR ⁻¹)	0,96	1,07	11,46
11	Saldo bilansu substancji organicznej (t·ha GO ⁻¹)	0,44	0,50	13,64
12	Saldo bilansu azotu (kg N·ha UR ⁻¹)	59,87	62,35	4,14
13	Poziom zrównoważenia środowiskowego	0,09	0,09	0,00
14	Koszty ogółem (tys. zł·ha UR ⁻¹)	4,69	4,78	1,92
15	Koszty bezpośrednie (tys. zł·ha UR ⁻¹)	2,82	3,03	7,45
16	Wskaźnik względnej wysokości kosztów (zł·zł ⁻¹)	0,89	0,86	-3,37
17	Produktywność ziemi (tys. zł·ha UR ⁻¹)	5,27	5,54	5,12
18	Produktywność pracy (tys. zł·FWU ⁻¹)	92,17	102,74	11,47
19	Wartość dodana netto (tys. zł·ha UR ⁻¹)	1,70	1,82	7,06
20	Dochodowość ziemi (tys. zł·ha UR ⁻¹)	1,47	1,63	10,88
21	Dochodowość pracy własnej (tys. zł·FWU ⁻¹)	28,90	34,22	18,41

Źródło: Opracowano na podstawie danych FADN oraz badań własnych.

Praktyki prośrodowiskowe w świetle deklaracji respondentów

W celu rozpoznania **postawy rolników wobec problematyki rolno-środowiskowej**, przygotowano zakres pytań pozwalający na zweryfikowanie obligatoryjnych praktyk rolniczych definiowanych w aktach prawnych, ale również takich działań, które nie są obowiązkowe, jednakże znajdują uzasadnienie merytoryczne, a mianowicie:

- wybrane zasady dobrej kultury rolnej (zmianowanie roślin, zapewnienie okrywy roślinnej na gruntach ornych w okresie zimy, przestrzeganie zakazu wypalania roślinności);
- wymogi wzajemnej zgodności dotyczące zdrowotności roślin (praktyki związane ze stosowaniem oraz prowadzeniem i przechowywaniem ewidencji środków ochrony roślin);

- praktyki nawozowe uwzględnione m.in. w zasadach wzajemnej zgodności dotyczących ochrony wód przed zanieczyszczeniami powodowanymi przez azotany pochodzenia rolniczego (przygotowanie planów nawozowych z uwzględnieniem salda bilansu azotu, wykonywanie badań zasobności i odczynu gleby, gospodarka nawozami naturalnymi i wapniowymi, infrastruktura techniczna służąca do przechowywania nawozów naturalnych);
- gospodarka odpadami bytowymi i gospodarczymi (przechowywanie i usuwanie odpadów, zachowanie porządku w gospodarstwie);
- znajomość prawnych wymogów związanych z ochroną środowiska przyrodniczego w rolnictwie (dobra kultura rolna, zwykła dobra praktyka rolnicza, kodeks dobrej praktyki rolniczej).

Zasady dobrej kultury rolnej (ang. *Good Agricultural and Environmental Conditions – GAEC*) dotyczą utrzymywania gruntów wchodzących w skład gospodarstwa zgodnie z ochroną środowiska. Zostały one określone w rozporządzeniu Rady nr 73/2009 (17) oraz polskich aktach prawnych (16, 21). Wymogi te obowiązują beneficjentów płatności bezpośrednich od 2004 r., choć od tego czasu ich zakres ulegał zmianie. Wśród zasad dobrej kultury rolnej wyróżnia się praktyki rolne, które pozytywnie oddziałują na zasoby przyrody, np. przestrzeganie zasad zmianowania roślin, jak również działania prawnie zabronione, takie jak wypalanie roślinności na gruntach.

Z badanej zbiorowości, prawie wszyscy rolnicy deklaruowali przestrzeganie zasad zmianowania roślin (97%). W dominującej części gospodarstw (69%), rośliny polowe uprawiano nie dłużej niż 3 lata na tej samej działce rolnej, natomiast w 28% podmiotów sporadycznie niektóre gatunki roślin były uprawiane przez dłuższy okres. W świetle zasad dobrej kultury rolnej takie praktyki można uznać za poprawne, gdyż umożliwiają one uprawę roślin przez 4 lub 5 lat na danej działce (dotyczy to głównych roślin zbożowych, takich jak: pszenica, żyto, jęczmień i owies), pod warunkiem wykonywania zabiegów korzystnie oddziałujących na stan gleby (przyoranie słomy, uprawa międzyplonów lub stosowanie obornika).

Powyższe deklaracje zestawiono z danymi FADN, dotyczącymi badanej grupy (tab. 4). Stwierdzono, iż zboża dominowały w strukturze upraw polowych (średnio 80% powierzchni). Rośliny ozime oraz międzyplony pokrywały ponad połowę użytkowanej powierzchni gruntów ornych (58%), co wskazuje na ich dostateczną glebochronność. Dodatnie saldo bilansu substancji organicznej skłoniło do pozytywnej oceny struktury zasiewów, a także gospodarki nawozami naturalnymi i organicznymi. Na podstawie prezentowanego rozkładu badanych jednostek, a także przeciętnych wartości wybranych cech zrównoważenia środowiskowego stwierdzono pozytywny związek między wielkością gospodarstw a jakością stosowanych praktyk rolniczych.

Respondentów zapytano o praktyki związane z wypalaniem roślinności na gruntach rolnych, nieużytkach, a także na innych obszarach (np. w rowach, pasach przydrożnych, na obszarach cennych pod względem przyrodniczym – trzcino-

wiska, szuwały); (19). W każdym przypadku odpowiedź była negatywna. Wyniki te świadczą o poziomie świadomości respondentów, bowiem zarówno wypalanie roślinności na gruntach rolnych, jak i pozostałych, jest niezgodne z prawem i niebezpieczne dla środowiska przyrodniczego.

Tabela 4

Gospodarstwa rolne według wybranych kryteriów zrównoważenia środowiskowego
w grupach wielkości ekonomicznej

Lp.	Wyszczególnienie	Ogółem	Grupy wielkości ekonomicznej (ESU)			
			< 8	8-16	16-40	≥ 40
Udział zbóż w strukturze zasiewów na gruntach ornych						
1	- do 66% (udział % gospodarstw)	19	5	17	19	41
2	- powyżej 66% (udział % gospodarstw)	81	95	83	81	59
3	średni udział zbóż w zasiewach (%)	79,7	88,4	81,1	82,5	73,8
Liczba grup uprawianych roślin na gruntach ornych						
4	- poniżej 3 (udział % gospodarstw)	60	75	47	53	82
5	- od 3 (udział % gospodarstw)	40	25	53	47	18
6	średnia liczba grup uprawianych roślin	2,32	1,93	2,57	2,47	2,00
Indeks zimowej okrywy roślinnej gruntów ornych						
7	- poniżej 33% (udział % gospodarstw)	12	5	17	9	18
8	- od 33% (udział % gospodarstw)	88	95	83	91	82
9	średni udział ozimin w zasiewach (%)	57,8	60,5	57,0	57,8	57,8
Saldo bilansu substancji organicznej						
10	- dodatnie (udział % gospodarstw)	92	80	87	98	100
11	- ujemne (udział % gospodarstw)	8	20	13	2	0
12	przeciętne saldo bilansu (t·ha GO ⁻¹)	0,50	0,36	0,33	0,43	0,70

Źródło: Opracowano na podstawie danych FADN (dane dotyczą jednostek, które objęto badaniem własnym).

Drugi blok pytań dotyczył **wymogów wzajemnej zgodności z zakresu zdrowotności roślin**³. Prawidłowe stosowanie środków ochrony roślin jest jednym z najważniejszych sposobów zmniejszenia ryzyka zagrożeń dla ludzi, zwierząt, a także środowiska przyrodniczego. Gospodarka środkami ochrony roślin wywiera znaczący wpływ na jakość żywności i stan ekosystemu. Argumenty te przesądziły o wprowadzeniu prawnej formy zobligowania producentów rolnych do przestrzegania tych zasad. Główne warunki dotyczące stosowania i wprowadzania do obrotu środków ochrony roślin uregulowano na mocy Dyrektywy Rady 91/414/EWG, nato-

³ Wymogi wzajemnej zgodności dotyczące zarządzania gospodarstwem nie są nowymi przepisami uchwalonymi dla celów reformy WPR, gdyż obowiązki których spełnienie zakłada ta zasada, zostały już wdrożone w krajowym prawodawstwie. Stosowanie się do tych przepisów jest obecnie obowiązkowe dla wszystkich gospodarstw. Nowym elementem jest jedynie powiązanie przyznawania płatności bezpośrednich z przestrzeganiem tych przepisów. Od 1 stycznia 2011 r., wymóg dotyczący zdrowotności roślin obowiązuje beneficjentów płatności bezpośrednich (25).

miast jej zakres przedmiotowy wdrożono w Polsce ustawą o ochronie roślin w 2003 r. (3, 20). W niniejszym badaniu uwzględniono kwestie związane z prowadzeniem i przechowywaniem ewidencji zabiegów chemicznej ochrony roślin, a także wykonywaniem zabiegów przy użyciu tych środków (w tym: badanie sprawności sprzętu technicznego, posiadanie odpowiednich kwalifikacji przez osoby wykonujące te zabiegi, stosowanie się do zaleceń producenta środków ochrony roślin).

Każdy rolnik stosujący chemiczną ochronę roślin jest zobligowany do prowadzenia ewidencji wykonywanych zabiegów oraz jej przechowywania przez okres co najmniej 2 lat. Opierając się na deklaracjach respondentów stwierdzono, iż prawie wszyscy prowadzili właściwą dokumentację (z wyjątkiem 4 rolników, w tym 3 nie posiadało ewidencji, natomiast 1 producent przechowywał ją zaledwie rok). Przeważająca część rolników gromadziła stosowną dokumentację od 2 do 4 lat (55%), natomiast 44% badanych deklarowało nawet dłuższy okres.

Sposób wykonania zabiegów chemicznej ochrony roślin nie budził generalnie zastrzeżeń (tylko w jednym gospodarstwie stwierdzono nieprawidłowości). Według rolników, osoby wykonujące zabiegi z wykorzystaniem środków chemicznych posiadały duże doświadczenie praktyczne, a także odpowiednie kwalifikacje (aktualne zaświadczenie o ukończonym szkoleniu – ważne przez 5 lat). Usługi te były świadczone przy użyciu sprzętu sprawnego technicznie (badanie ważne 3 lata), z uwzględnieniem zaleceń umieszczonych na opakowaniu środków ochrony roślin.

Kolejnym badanym zagadnieniem były **praktyki nawozowe**. Większe wymagania z zakresu gospodarki nawozami stawiane są podmiotom gospodarującym na obszarach szczególnie narażonych na zanieczyszczenia azotanami ze źródeł rolniczych (OSN)⁴ bądź/i tym wyróżniającym się dużą skalą produkcji zwierzęcej. Wymogi te wynikają zasadniczo z ustawy o nawozach i nawożeniu z 2007 r. oraz Dyrektywy Unii Europejskiej 91/676/EWG (4, 18). Mając na celu chęć ograniczenia negatywnego wpływu produkcji rolnej na ekosystem, wskazane jest, by również w pozostałych gospodarstwach przestrzegano zasad poprawnej gospodarki nawozami mineralnymi, naturalnymi i organicznymi. W związku z powyższym w ramach przeprowadzonego wywiadu rozpoznano częstotliwość i koszt badania zasobności i odczynu gleby, a także opracowania planów nawozowych. Uwzględniono również wybrane elementy gospodarki nawozami wapniowymi (ilość i częstotliwość stosowania, a także powierzchnię nawożoną), naturalnymi (infrastrukturę gospodarstw) i organicznymi (przeznaczenie słomy na przyoranie).

Wyniki badań zasobności i odczynu gleby powinny stanowić podstawową informację o jej żyzności dla każdego rolnika, który prowadzi produkcję roślinną. Na podstawie uzyskanych wyników stwierdzono, iż przeważająca część rolników (94%) wykonywała takie badania w trakcie prowadzenia działalności rolnej. Biorąc pod uwagę znaczenie zasobności gleb w poprawnym ustalaniu dawek składników pokarmowych można uznać, że 6% podmiotów, w których w ogóle nie podej-

⁴ Obecnie wyznaczonych jest 19 stref wrażliwych na zanieczyszczenie związkami azotu (23). Dla każdej z nich, właściwie terytorialnie Regionalne Zarządy Gospodarki Wodnej opracowały programy działań mające na celu ograniczenie odpływu azotu ze źródeł rolniczych.

mowano takich badań, stanowi znaczącą grupę. Praktyki te najczęściej były pomijane w małych jednostkach, natomiast w dużych (powyżej 40 ESU) takie uchybienia nie miały miejsca. Rolnicy badali stan gleby średnio co 4,5 roku, jednakże częstotliwość ta była zróżnicowana między wyróżnionymi grupami gospodarstw (tab. 5). W analizowanej zbiorowości 59% producentów badało zasobność gleby co 4-5 lat, natomiast 19% nawet co 2-3 lata. Wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstw zwiększał się udział rolników wykonujących takie badanie co 2-3 lata (w najmniejszych podmiotach nie podejmowano tak częstych praktyk, zaś 41% kierowników dużych gospodarstw badało stan gleby w takim odstępie czasu). Natomiast większość kierowników małych jednostek badała stan gleby co 6 lat lub rzadziej.

W związku z tym, iż średnio badano zasobność gleby z 70% powierzchni użytków rolnych, określony obszar był powtórnie badany po 6,4 latach. Zgodnie z zaleceniami, badanie gleby z konkretnej działki rolnej powinno być powtarzane co 5 lat. Duże zróżnicowanie w tym zakresie stwierdzono między klasami wielkości ekonomicznej. W gospodarstwach najmniejszych powtarzano te badania zaledwie co 9 lat. Trudno znaleźć uzasadnienie do tak rzadkich praktyk, w szczególności biorąc pod uwagę relatywnie niskie koszty badań agrochemicznych. Część rolników miała również sposobność skorzystania z dofinansowania na ten cel, które pochodziło z budżetu gmin, izb rolniczych, a nawet cukrowni, natomiast w przypadku gospodarstw położonych na OSN, rolnik nie ponosił kosztów. Przytoczone wyniki upoważniły do stwierdzenia, iż właściciele większych i silniejszych ekonomicznie jednostek wykazują większą dbałość o stan gleby, co znajduje wyraz w częstotliwości badań jej zasobności w składniki pokarmowe i odczynu (pH) oraz powierzchni objętej tymi badaniami.

W trakcie wywiadu zapytano rolników, czy przy doborze nawozów mineralnych i określaniu ich dawek uwzględniają zalecenia producenta, które są umieszczone na ich opakowaniu. Dominowała odpowiedź pozytywna – 92% respondentów stosowało się do tych wytycznych, natomiast 8% samodzielnie ustalało ilość użytych nawozów mineralnych. Najwięcej odpowiedzi negatywnych uzyskano od kierowników małych gospodarstw.

Dalsze pytania dotyczyły obliczania bilansu azotu oraz opracowania planu nawozowego. Rozgraniczono te dwie kwestie w celu sprawdzenia, czy rolnicy częściej sporządzają bilans azotu (głównego składnika plonotwórczego), czy kompleksowy plan nawozowy (uwzględniający trzy makroelementy oraz zapotrzebowanie na nawozy wapniowe). Na podstawie uzyskanych wyników stwierdzono, iż zasadniczo ci rolnicy, którzy decydują się na precyzyjne nawożenie upraw, kompleksowo przygotowują plany nawozowe, uwzględniające zapotrzebowanie roślin na głównie makroskładniki, a także odczyn (pH) pozwalający na określenie potrzeb wapnowania gleby. Co trzeci respondent opracowywał plan nawozowy, z częstotliwością co 1-2 lata. Kierownicy małych gospodarstw (do 8 ESU), najrzadziej decydowali się na takie praktyki – zaledwie 15% rolników.

Ważnym elementem gospodarki nawozowej jest prawidłowe stosowanie nawozów wapniowych. Biorąc pod uwagę fakt, iż przeważająca część gleb w Polsce to gleby lekkie, można przyjąć, iż powinny być one wapnowane co 3-4 lata w ilości 1-1,5 tony $\text{CaO} \cdot \text{ha}^{-1}$ (5). Na podstawie uzyskanych wyników stwierdzono, iż w 56% gospodarstw stosowano nawozy wapniowe co 4 lata bądź częściej, w 27% jednostek co 5 lat, natomiast jeszcze rzadziej w pozostałych 17% gospodarstw. Otrzymane wyniki nie są optymistyczne, gdyż nawozy te były stosowane na około połowie powierzchni użytków rolnych, czyli cały areal był wapnowany przeciętnie co 8,5 roku (tab. 5). W jednostkach silniejszych pod względem ekonomicznym częściej używano nawozów wapniowych, w przeciwieństwie do tych najsłabszych. Przeciętna ilość zastosowanych nawozów wyniosła $8,5 \text{ dt CaO} \cdot \text{ha}^{-1}$ i znacząco różnicowała wyróżnione grupy gospodarstw. Praktyki nawozowe w tym zakresie uznano za zbyt rzadkie wobec istniejących potrzeb – czyli stanu zakwaszenia gleb oraz wymagań upraw rolniczych.

Tabela 5

Wybrane wyniki związane z gospodarką nawozową w badanych gospodarstwach rolnych

Lp.	Wyszczególnienie	Ogółem	Grupy wielkości ekonomicznej (ESU)			
			< 8	8-16	16-40	≥ 40
Badanie zasobności i odczynu gleby (pH)						
1	Przeciętna częstotliwość badania gleby w gospodarstwie (lata)	4,5	4,8	5,1	4,1	4,0
2	Średnia powierzchnia objęta badaniem (%)	69,9	53,3	72,6	75,9	69,3
3	częstotliwość badania całej powierzchni (lata)	6,4	9,0	7,0	5,4	5,8
4	Koszt badania gleby ($\text{zł} \cdot \text{ha}^{-1}$, dot. powierzchni objętej badaniem)	178,5	70,8	133,7	169,5	406,9
5	Koszt badania gleby ($\text{zł} \cdot \text{ha}^{-1}$, dot. całej powierzchni)	255,3	132,8	184,2	223,3	587,2
6	Liczba badanych próbek gleby (średnio)	13,9	4,9	9,6	16,6	25,5
7	Koszt badania jednej próbki gleby (zł)	12,8	14,6	13,9	10,2	16,0
8	Gospodarstwa z dofinansowaniem do badania (%)	26,2	11,8	42,9	24,4	17,6
Nawozy wapniowe						
9	Średnia częstotliwość stosowania wapna (lata)	4,4	5,8	4,3	3,9	4,1
10	Średnia powierzchnia nawożona wapnem (% UR)	51,6	58,5	46,5	53,7	47,1
11	Częstotliwość nawożenia całej powierzchni (lata)	8,5	9,9	9,3	7,3	8,8
12	Średnia ilość CaO ($\text{dt} \cdot \text{ha}^{-1}$, dot. powierzchni nawożonej)	8,5	12,6	9,9	9,0	6,9
Nawozy organiczne i naturalne						
13	Średnia powierzchnia, na której przyorano słomę (% gruntów ornych)	37	54	26	32	40
14	Udział gospodarstw wyposażonych w zbiorniki/płyty do składowania nawozów naturalnych (%)	77	53	73	84	93

Źródło: Opracowano na podstawie badań własnych.

Respondentów zapytano także o wybrane elementy gospodarki nawozami naturalnymi i organicznymi. Wszyscy rolnicy deklarowali, iż stosują nawozy naturalne zgodnie z dobrą praktyką rolniczą, czyli w okresie między marcem a listopadem. Część respondentów dokonywała zakupu nawozów naturalnych (7%), co miało miejsce głównie w mniejszych jednostkach, natomiast duże podmioty (od 40 ESU) były samowystarczalne w tym zakresie. Poza nawozami naturalnymi stosowano także nawozy organiczne – częściej niż w co czwartym gospodarstwie przeznaczano słomę na przyoranie.

W ramach badania weryfikowano także wyposażenie gospodarstw w zbiorniki oraz płyty do składowania nawozów naturalnych. Zgodnie z obowiązującymi przepisami prawa, zbiorniki na gnojówkę i gnojowicę powinny posiadać wszystkie gospodarstwa z produkcją zwierzęcą, natomiast płyty obornikowe obowiązują tylko jednostki zlokalizowane na OSN oraz te z dużą skalą produkcji zwierzęcej. Sformułowane wymogi prawne nie umniejszają znaczenia płyt obornikowych, lecz wyznaczają obszary priorytetowe w zakresie ograniczania zanieczyszczeń wód gruntowych związkami azotu pochodzącymi z nawozów naturalnych (24). Z przeprowadzonych badań wynika, że 77% gospodarstw posiadało odpowiednią infrastrukturę techniczną, zapewniającą bezpieczne dla środowiska przechowywanie nawozów. Gospodarstwa relatywnie większe pod względem ekonomicznym znacznie częściej były wyposażone w płyty i zbiorniki służące do przechowywania nawozów naturalnych. Uzasadnieniem otrzymanych wyników są wysokie koszty takich inwestycji, które niewątpliwie ograniczają decyzje producentów rolnych, w szczególności właścicieli mniejszych gospodarstw.

Zgodnie z obowiązującą ustawą o nawozach i nawożeniu, wielkość takich urządzeń powinna umożliwić przechowywanie nawozów przez co najmniej 4 miesiące (na OSN przez 6 miesięcy). Wśród podmiotów wyposażonych w te urządzenia, w 42% gospodarstw ich wielkość/pojemność umożliwia przechowywanie nawozów naturalnych przez okres 4-5 miesięcy, w 51% przez 6 miesięcy oraz w 7% nawet dłużej. Na tej podstawie można wnioskować, iż dokonane inwestycje w gospodarstwach uwzględniały wymogi prawne. Wśród jednostek, które nie były wyposażone w urządzenia do składowania nawozów naturalnych, w 54% gospodarstw obornik przechowywano na przymie polowej, w 17% nawozy naturalne były gromadzone w budynkach inwentarskich, natomiast w pozostałych 29% gospodarstw nawozy te były przechowywane w obydwu miejscach.

Kolejny blok pytań dotyczył **gospodarki odpadami bytowymi i gospodarczymi**. Ponad 89% rolników deklarowało, iż w swoim gospodarstwie wydzieliło miejsce, bądź przygotowało zbiornik z przeznaczeniem na składowanie odpadów gospodarczych, takich jak opakowania po środkach ochrony roślin, nawozach, czy olejach. Zaniedbania w tym zakresie głównie zauważono w bardzo małych jednostkach. W przypadku składowania odpadów bytowych (z gospodarstwa domowego) tylko w kilku gospodarstwach stwierdzono nieprawidłowości.

Respondenci wskazali, w jaki sposób usuwają odpady z terenu gospodarstwa. Zgodnie z obowiązującym prawem, odpady te powinny być usuwane bezpośrednio na zorganizowane wysypisko bądź przez firmę odbiorczą. Puste opakowania po środkach ochrony roślin powinny być zwracane do punktu sprzedaży, a producent lub dystrybutor środka jest zobowiązany je przyjąć. Takich opakowań nie wolno wykorzystywać do innych celów, a także spalać, wyrzucać na wysypisko oraz zakopywać (2). Odpady papierowe mogą być spalane w piecach c.o. i w paleniskach kuchennych. Wskazane warianty uwzględniono w kwestionariuszu wywiadu. Dodatkowo wymieniono trzy możliwości: wywóz do lasu, na dzikie wysypisko oraz usuwanie we własnym zakresie. Wyszczególnienie tej ostatniej kategorii miało na celu sprawdzenie, jaka część rolników samodzielnie niszczy odpady, co w przypadku odpadów gospodarczych (m.in. opakowań po chemicznych środkach do produkcji) nie jest zgodne z obowiązującym prawem i dobrymi praktykami.

Uzyskane wyniki wskazały, iż przeważająca część respondentów współpracowała z firmami, które odbierały odpady gospodarcze (67%). Stwierdzono pojedyncze przypadki bezpośredniego wyrzucania odpadów gospodarczych na zorganizowane wysypiska (6%). Powodem tak rzadkich praktyk mogła być mała liczba wysypisk na badanym obszarze, bądź bardziej rozpowszechniona forma zbierania śmieci, jaką jest zbiórka przez firmy zewnętrznie współpracujące z gminą. W trakcie wywiadu, żaden z rolników nie wskazał odpowiedzi, że wyrzuca śmieci do lasu bądź na nielegalne wysypisko, co dowodzi, iż rolnicy dysponują wiedzą, że takie praktyki są niewłaściwe i mogą skutkować karami finansowymi w postaci grzywny. Niemniej jednak 27% badanych wskazała, iż odpady gospodarcze usuwa we własnym zakresie. Uzyskany wynik jest niepokojący i pozwala sądzić, iż praktyki związane z usuwaniem odpadów gospodarczych z tych jednostek naruszają prawne normy. Natomiast większość respondentów zwracała opakowania po środkach ochrony roślin do punktu ich zakupu (80%). Spośród właścicieli małych gospodarstw, zaledwie połowa stosowała takie praktyki. Odnośnie sposobu usuwania odpadów bytowych, dominująca część rolników wskazała firmę odbiorczą – 91%, a 5% zadeklarowało, że usuwa odpady we własnym zakresie, natomiast 4% bezpośrednio na zorganizowane wysypisko.

W celu pełniejszego rozpoznania postawy respondentów wobec problematyki rolnośrodowiskowej, zapytano o **znajomość stosownych regulacji prawnych**. Prawie wszyscy respondenci deklarowali, iż dysponują wiedzą, jak i przestrzegają odpowiednich zasad z zakresu minimalnych norm utrzymania gruntów ornych (99% odpowiedzi twierdzących), zwykłej dobrej praktyki rolniczej (97%), czy też ujętych w Kodeksie dobrej praktyki rolniczej (94%).

Doradcy rolni, którzy przeprowadzali wywiad z rolnikami, dokonali subiektywnej oceny czystości i porządku w wybranych gospodarstwach. Na 110 gospodarstw tylko w 3 przypadkach odpowiedź była negatywna. Takie wyniki wskazały, iż mimo pewnych zaniechań w zakresie przechowywania i usuwania odpadów, w jednostkach tych był zachowany wizualny ład i porządek.

Zagadnienia środowiskowe w świetle opinii respondentów

Respondenci zaprezentowali swoje stanowisko wobec **potrzeby ochrony środowiska przyrodniczego**. Dominująca część rolników wskazała odpowiedź twierdzącą (48% badanych udzieliło odpowiedzi: sprawa bardzo ważna, natomiast 51% – raczej ważna). Żaden z badanych nie udzielił odpowiedzi o zabarwieniu negatywnym (raczej nieważna, zupełnie nieważna), natomiast stanowisko obojętne wskazała jedna osoba (trudno powiedzieć). Zaprezentowane opinie przez respondentów należy ocenić pozytywnie, gdyż świadczą one o dostrzeganiu potrzeby ochrony zasobów przyrody, co jest podstawowym warunkiem do dalszego wdrażania dobrych praktyk rolnośrodowiskowych.

Respondentów zapytano, czy prowadzona przez nich działalność rolna jest przyjazna dla środowiska przyrodniczego. Większość badanych udzieliła odpowiedzi pozytywnej (tylko 2 odpowiedzi były negatywne). Najczęściej prezentowanym uzasadnieniem do wskazanych opinii było właściwe stosowanie środków ochrony roślin oraz nawozów (wskazało 95 i 88% badanych), ale także położenie gospodarstwa i przestrzeganie prawnych wymogów związanych z ochroną środowiska (32 i 27%).

Rolnicy wskazali źródła z jakich czerpią informacje o wymogach prawnych z zakresu ochrony środowiska. Najbardziej popularną formą okazały się usługi doradcze świadczone przez ODR (88% respondentów wskazało tę odpowiedź), natomiast rolnicy nie podejmowali współpracy z prywatnymi firmami doradczymi. Znaczna część respondentów wymieniła prasę (54%), internet (43%), telewizję (11%), a także jednostkę administracyjną – Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (5%).

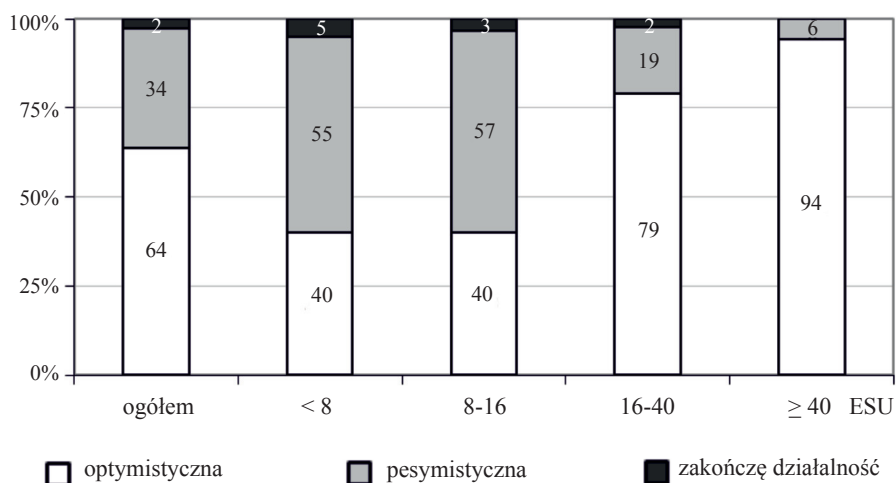
Respondenci prezentowali swoje preferencje dotyczące najlepszego sposobu przekazu tych informacji. Jak wynika z uzyskanych odpowiedzi, w większości przypadków oczekiwania rolników odbiegały od faktycznych źródeł pozyskania informacji. Na pierwszym miejscu wyszczególniono media (50% wskazań). Można sądzić, iż w przypadku prasy oczekiwania rolników są spełnione, w przeciwieństwie do telewizji. Co trzeci badany uznał internet za najlepszą formę przekazu, mając na myśli zarówno specjalistyczne strony tematyczne, jak i bezpośrednią korespondencję kierowaną na skrzynkę mailową. Na kolejnych miejscach uplasowały się szkolenia, konsultacje z pracownikami ODR oraz powiadomienie w postaci listu (np. z instytucji rządowej; odpowiednio wskazane przez 15, 12 i 11% badanych). Na podstawie przedstawionych wyników stwierdzono, iż respondenci są głównie zainteresowani pozyskaniem informacji za pośrednictwem mało czasochłonnych i niekosztownych źródeł przekazu.

Zagadnienia społeczne w świetle opinii respondentów

Przeprowadzony wywiad umożliwił również rozpoznanie opinii rolników na temat możliwości rozwoju ich gospodarstw, a także akceptacji obecnego stylu życia. Respondenci określili poziom dostosowania swoich gospodarstw do wymogów eu-

ropejskich (uwzględniając stan wyposażenia w maszyny i urządzenia) oraz perspektywy ich dalszego rozwoju. Rozważane kwestie miały na celu wskazanie dotychczasowych i planowanych zmian w zakresie użytkowanego areału gruntów rolnych, profilu produkcji, inwestycji oraz ewentualnej sprzedaży gospodarstwa. Zebrano również opinie rolników dotyczące akceptacji życia na wsi oraz oczekiwań wobec swoich dzieci w kontekście przejęcia gospodarstwa rolnego. Badani producenci przedstawili także poglądy na temat potrzeby uzupełniania własnych kwalifikacji zawodowych.

Na pytanie dotyczące dostrzegania **możliwości rozwoju swojego gospodarstwa** większość kierowników udzieliła odpowiedzi twierdzącej (rys. 1), natomiast tylko kilku rolników deklarowało zaprzestanie działalności w najbliższym czasie – dokładnie nie precyzując odpowiedzi. Pozytywne oceny częściej pojawiały się wśród kierowników większych i silniejszych ekonomicznie jednostek. Uzyskane odpowiedzi wskazały, iż niepewność w zakresie prowadzonej działalności rolnej oraz brak perspektyw rozwoju gospodarstw, szczególnie towarzyszy osobom zarządzającym małymi jednostkami.

Rys. 1. Opinie rolników na temat dalszego rozwoju gospodarstwa

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych.

Wśród argumentów uzasadniających pozytywne poglądy na temat dalszego rozwoju gospodarstw, najczęstszą odpowiedzią były działania inwestycyjne – dotychczas podjęte oraz planowane (odpowieź wskazana przez 43% rolników)⁵. Rolnicy zmierzali do unowocześnienia parku maszynowego oraz modernizacji budynków i budowli. Celem inwestycji było usprawnienie pracy w gospodarstwach, zwiększenie ich dochodowości, ale także dostosowanie do wspólnotowych

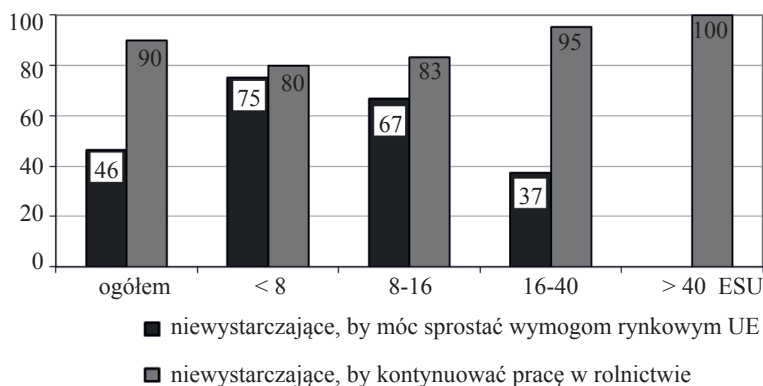
⁵W związku z tym, iż zadane pytanie miało charakter otwarty, zbliżone odpowiedzi pogrupowano.

standardów produkcji. Podkreślano również znaczenie dofinansowania w ramach programów rządowych, które znacznie ułatwiły realizację kosztownych inwestycji. Kolejną przesłanką był planowany wzrost skali produkcji (39% rolników wskazało tę odpowiedź). Rolnicy deklarowali zarówno sposobność powiększenia obszaru gospodarstwa (w formie zakupu oraz dzierżawy), a także stada zwierząt. Na trzecim miejscu uplasowały się przesłanki społeczne (26%). Część rolników wskazała, iż jest w wieku produkcyjnym, umożliwiającym zaangażowanie w prace w gospodarstwie, inni zaś uznali, że takie działania zostaną podjęte przez zadeklarowanego następcę. Doceniono również rodzinną – tradycyjną formę prowadzenia gospodarstwa, w której upatrywano szansy na rozwój poprzez kolektywne wypracowanie dochodów, umożliwiających utrzymanie rodziny. Część respondentów zwróciła uwagę na zmieniające się uwarunkowania rynkowe, w szczególności po akcesji Polski do UE (17% wskazań). Zachodzące procesy rynkowe oraz regulacje prawne wymusiły odpowiednie zmiany w produkcji rolnej, w szczególności w świetle podtrzymania bądź zapewnienia konkurencyjnej pozycji. Zmiany te dotyczyły zarówno kwestii produkcyjnych (wielkość i struktura produkcji), ale także pozaprodukcyjnych, takich jak przestrzeganie standardów związanych z jakością produktów rolnych czy też respektowaniem wymogów środowiskowych.

Respondenci wskazali kilka przesłanek uzasadniających ich pesymistyczną wizję w zakresie rozwoju działalności rolniczej. Na pierwszym miejscu uplasowała się niska dochodowość produkcji rolnej (53% wskazań). Rolnicy podkreślali spadek opłacalności w ostatnich latach, a także brak własnych środków finansowych z przeznaczeniem na rozwój gospodarstwa. Respondenci uważali, iż powierzchnia, na jakiej gospodarują jest niedostateczna by sprostać wymaganiom rynkowym i zapewnić konkurencyjną pozycję (30%). Zwracano uwagę na brak możliwości zakupu ziemi – znikomy obrót rynkowy, a także wysokie ceny gruntów proponowane przez sprzedających. Kolejnym powodem była niestabilność na rynku rolnym, a także zmiany klimatyczne (18%). Rolnicy stwierdzili, iż produkcji rolnej towarzyszy duża zmienność w zakresie opłacalności, znaczne wahania cen produktów rolniczych, a także anomalie pogodowe. Czynniki te kształtują coraz większe ryzyko związane z prowadzoną produkcją, tym samym niepewność wśród producentów. Poza argumentami produkcyjno-ekonomicznymi wymieniono również przesłanki społeczne (18%). Wśród tych ostatnich, respondenci wskazali brak następcy w gospodarstwie, zaawansowany wiek kierownika, socjalną rolę gospodarstwa oraz brak perspektyw na rozwój, uzasadniony zdarzeniami losowymi, takimi jak wypadki, które obniżyły sprawność i ograniczyły możliwość zaangażowania w prace w gospodarstwie. Na ostatnim miejscu wymieniono zły stan budynków i maszyn (10% wskazań), determinujący konieczność podjęcia kosztownych inwestycji w przypadku chęci dalszego rozwoju gospodarstwa.

Respondenci przedstawili opinię na temat poziomu mechanizacji i wyposażenia swoich gospodarstw (rys. 2). Mniej niż połowa respondentów negatywnie oceniła

stan wyposażenia gospodarstw, w kontekście możliwości konkurowania na europejskim rynku. Niemniej jednak, zdecydowana większość badanych uznała, iż obecne wyposażenie jest wystarczające, by kontynuować działalność rolniczą. Stwierdzono dodatnią zależność między wielkością gospodarstw a pozytywną oceną ich kierowników. Kierownicy małych jednostek znacznie rzadziej dostrzegali szanse przetrwania gospodarstwa, natomiast właściciele dużych podmiotów dokonali pozytywnej oceny, zarówno w kontekście utrzymania ich gospodarstw, jak i zapewnienia stosownej pozycji rynkowej.

Rys. 2. Opinie rolników na temat mechanizacji i wyposażenia gospodarstw (%)

Źródło: Opracowano na podstawie badań własnych.

Opinie respondentów dotyczące możliwości rozwoju gospodarstw zostały uzupełnione o informacje z zakresu dotychczasowych oraz planowanych inwestycji. Te dwa aspekty utworzyły spójny obraz, umożliwiający ocenę trwałości analizowanych jednostek.

Od 2004 r., w połowie badanych jednostek powierzchnia użytkowanych gruntów rolnych (łącznie własnych i dzierżawionych) nie zmieniła się, natomiast w co trzecim gospodarstwie została zwiększona. Najczęściej właściciele dużych gospodarstw zdecydowali się na powiększenie użytkowanej powierzchni (53% w grupie powyżej 40 ESU). Przyczyn niniejszych procesów z pewnością można upatrywać w wyższej dochodowości jednostek silnych pod względem ekonomicznym, tym samym większej możliwości finansowania kosztownych inwestycji.

Rolnicy przedstawili swoje plany związane z działalnością rolną, które chcieli by zrealizować w najbliższych latach. Największa część respondentów zamierzała zakupić sprzęt i maszyny rolnicze (80%), zmodernizować budynki i budowle (64%) oraz powiększyć obszar użytkowanej ziemi (46%). Wraz ze wzrostem wielkości ekonomicznej gospodarstw stwierdzono większe zainteresowanie ich właścicieli w zakresie podjęcia wskazanych inwestycji, co z pewnością wynikało z większych możliwości ich sfinansowania. Respondenci nie planowali zmiany profilu produkcji, a także przestawienia gospodarstwa na produkcję ekologiczną (zaledwie 3 odpo-

wiedzi były pozytywne), zaś tylko jeden rolnik deklarował sprzedaż gospodarstwa. W związku z tym, iż rolnicy nie zamierzali zaprzestać prowadzenia działalności rolniczej (w tym sprzedać użytkowanych gruntów), trudno oczekiwać znaczących zmian w przekształceniach obszarowych badanych podmiotów.

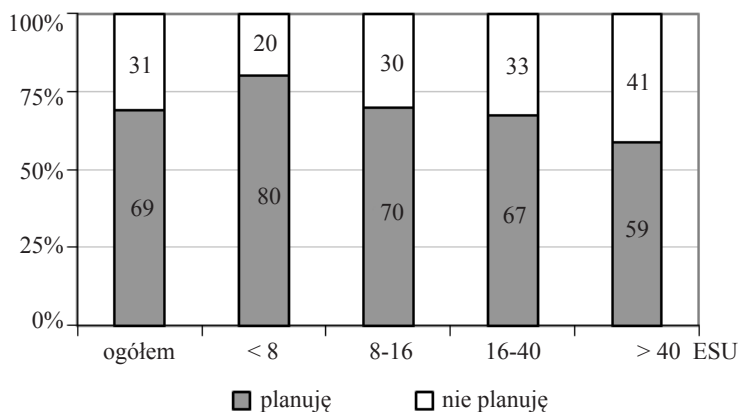
W ramach przeprowadzonych badań zebrano również opinie dotyczące **akceptacji życia na wsi**. Tylko jeden respondent udzielił odpowiedzi negatywnej. Badani rolnicy przedstawili szereg argumentów uzasadniających swoje poglądy. Najczęściej przytaczanym uzasadnieniem było przyzwyczajenie (55%). Większość z badanych od urodzenia była związana ze wsią, tam spędzili dzieciństwo oraz wychowywali się, natomiast ich rodzice prowadzili działalność rolniczą. Jako kolejny argument wymieniono dobre samopoczucie (53%). Respondenci uznali, iż życie na wsi w porównaniu z miastem jest bardziej spokojne. Podkreślono, iż obecny styl życia i pracy gwarantuje im samodzielność i niezależność, także w zakresie czasu pracy i wykonywanych obowiązków. W dalszej kolejności wyszczególniono środowisko przyrodnicze (29%). Stwierdzono, iż stały kontakt z przyrodą oraz praca w przyjaznym otoczeniu (w tym świeże powietrze, przestrzeń rolnicza) gwarantują zdrowy styl życia. Innym argumentem był rodzinny charakter pracy w gospodarstwie (17%). Respondenci wskazywali, iż są już kolejnym pokoleniem zajmującym się produkcją rolną, którą uznano za tradycję rodzinną oraz główne źródło utrzymania. Według badanych, wielopokoleniowe rodziny oraz stały kontakt z jej członkami kształtuje silne więzi między nimi, a także zapewnia harmonijne życie. Uwzględniając trudności ze znalezieniem pracy, zarówno na obszarach wiejskich, jak i miejskich, sposobność posiadania i prowadzenia własnego gospodarstwa uznano za ważny atrybut.

Dominująca większość rolników twierdziła, iż wiąże **przyszłość swoich dzieci** z działalnością rolną (75%). Ich oczekiwania zwiększały się wraz ze zmianą potencjału ekonomicznego gospodarstw. Przeważająca część respondentów informowała o planowanym przejęciu gospodarstwa przez osobę z rodziny (70% odpowiedzi pozytywnych, ze znaczącym zróżnicowaniem w klasach wielkości gospodarstw – odpowiednio 50 i 82% w skrajnych grupach). Większy potencjał ekonomiczny gospodarstw, tym samym większe możliwości w zakresie uzyskania zadowalających wyników ekonomicznych, zwiększały szansę na przejęcie gospodarstwa przez członka rodziny.

Respondenci udzielili także informacji o **planowanej partycypacji w różnych formach kształcenia** (rys. 3). Przeważająca część badanych deklarowała potrzebę uzupełnienia swoich kwalifikacji zawodowych (69%), co uznano za optymistyczną informację. W szczególności kierownicy mniejszych gospodarstw wykazywali zainteresowanie udziałem w różnych formach doksztalcenia. Rolnicy, którzy udzielili odpowiedzi negatywnej, uzasadnili swoje zdanie dostatecznym poziomem wiedzy (wynikającym z doświadczenia praktycznego i posiadanego wykształcenia rolniczego – 87% odpowiedzi), brakiem czasu (16%), jak również dojrzałym wiekiem oraz zbliżającym się przejęciem gospodarstwa przez następcę (13%). W świetle ta-

kich opinii można stwierdzić, iż relatywnie mniejsze zainteresowanie kierowników dużych gospodarstw wynikało zarówno z dostatecznego doświadczenia praktycznego oraz czasochłonnych obowiązków związanych z pracą w gospodarstwie. Także ponadprzeciętne i zadowalające wyniki ekonomiczne w tych jednostkach nie były bodźcem do poszerzania wiedzy przez ich właścicieli. Natomiast kierownicy mniejszych jednostek, kierując się chęcią poprawy sprawności gospodarowania (czynnik motywujący), a także większą dyspozycyjnością, częściej starali się i mogli wygospodarować czas na podnoszenie swoich kwalifikacji.

Rolnicy, którzy byli zainteresowani dalszym kształceniem wybierali głównie formę kursów i/lub szkoleń. Tylko jedna osoba planowała podjęcie studiów, co wskazuje, iż nie brano pod uwagę długookresowych form kształcenia (studia, technikum, szkoła zawodowa). Rolnicy wskazali kilka obszarów tematycznych, jakie ich interesują. Najczęściej wymieniano kursy z zakresu produkcji rolnej oraz ekonomiki rolnictwa (odpowiednio wskazane przez 99 i 75% respondentów). Co drugi respondent chciałby poszerzyć wiedzę z zakresu ochrony środowiska, natomiast co trzeci badany na temat działalności pozarolniczych (odpowiednio 58 i 35%). Relatywnie często wymieniano weterynarię (28%), natomiast najmniej osób wskazało ekonomię i prawo (stosownie 13 i 9%). Wyniki te należy uznać za obiecujące, w szczególności w świetle rosnącego znaczenia wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Zakres merytoryczny, jaki interesował respondentów był bardzo szeroki i wykraczał poza problematykę rolnictwa.

Rys. 3. Struktura respondentów według planów związanych z dalszym kształceniem

Źródło: Opracowano na podstawie badań własnych.

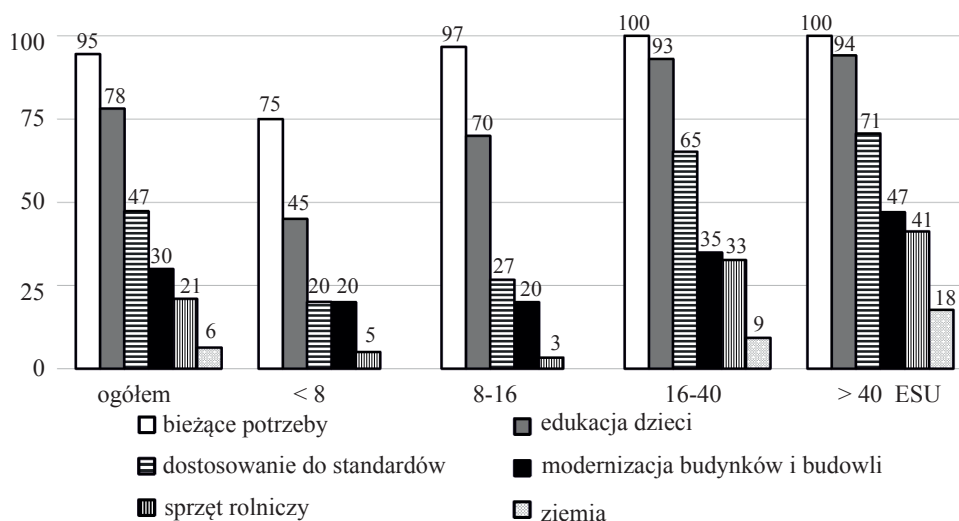
Zagadnienia ekonomiczne w świetle opinii respondentów

Rolnicy ocenili **swoją sytuację ekonomiczną** przez pryzmat uzyskiwanych dochodów z gospodarstwa rolnego, możliwość zaspokojenia (sfinansowania) potrzeb związanych z gospodarstwem domowym i rolnym oraz porównanie opłacalności produkcji rolnej z innymi działalnościami. Przedstawiono także plany

dotyczące podjęcia bądź kontynuacji działalności pozarolniczej. Wskazano subiektywne wyznaczniki satysfakcjonującego poziomu dochodu oraz godnego standardu życia.

Rolnicy udzielili informacji, czy **środki finansowe uzyskane z tytułu prowadzenia działalności rolniczej** umożliwiają pokrycie bieżących potrzeb rodziny (np. utrzymanie domu), zapewnienie edukacji dzieciom oraz podjęcie inwestycji. Większość rolników deklarowała, iż uzyskane dochody umożliwiają pokrycie bieżących potrzeb rodziny oraz zapewnienie edukacji dzieciom (odpowiednio 95 i 78%), natomiast w przeważającej części gospodarstw planowane inwestycje nie mogły zostać zrealizowane z powodu niedostatecznych środków finansowych (rys. 4).

Wyższy potencjał ekonomiczny gospodarstw gwarantował zaspokojenie rozważanych potrzeb w większym stopniu. Szczególnie niepokojąca okazała się sytuacja ekonomiczna w gospodarstwach do 8 ESU. Za najbardziej alarmującą uznano informację dotyczącą trudności w finansowaniu bieżących potrzeb rodziny, gdyż w co czwartym gospodarstwie było to niemożliwe, natomiast w co drugim dotyczyło edukacji dzieci. Uwzględniając znikomą częstotliwość i zakres inwestycji w najmniejszych gospodarstwach można sądzić, iż poziom życia rodzin rolniczych nie będzie rokował poprawy. Nieznacznie lepszą sytuację ekonomiczną zaobserwowano w podmiotach o wielkości 8-16 ESU, gdyż w tym przypadku potrzeby bieżące rodzin były praktycznie zaspokojone, a możliwość sfinansowania edukacji dzieci deklarowało 70% badanych. Niemniej jednak w dominującej części tych gospodarstw nie podejmowano inwestycji. Przedstawione wyniki wskazały, iż dochody w gospodarstwach o średniej wielkości ekonomicznej zapewniają egzystencję rodzin rolniczych, aczkolwiek w krótkookresowej perspektywie. Biorąc pod uwagę brak sposobności powiększenia ich obszaru, a także podjęcia innych kosztownych inwestycji (w tym zakupu maszyn rolniczych, modernizacji budynków), scenariusz dalszego rozwoju tych podmiotów również nie jest optymistyczny.

Rys. 4. Rolnicy deklarujący możliwość sfinansowania wybranych potrzeb związanych z gospodarstwem domowym i rolnym (%)

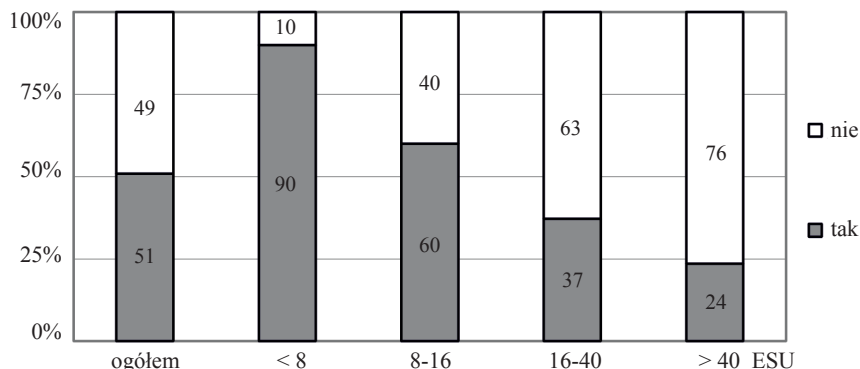
Źródło: Opracowano na podstawie badań własnych.

Respondenci zaprezentowali swoje **plany związane z podjęciem bądź kontynuacją działalności pozarolniczej**. Przeważająca część rolników nie prowadziła dotychczas dodatkowej działalności i nie miała takich planów na najbliższą przyszłość (łącznie 78% badanych). Natomiast osoby, które zdecydowały się na działalność pozarolniczą, głównie świadczyły usługi z wykorzystaniem własnego sprzętu rolniczego. Nieznaczna część badanych rozpoczęła działalność agroturystyczną bądź zajęła się handlem. Respondenci nie byli zainteresowani poszerzeniem swojej działalności o przetwórstwo produktów rolnych oraz wytwarzanie energii odnawialnej. Najczęściej kierownicy małych gospodarstw (do 8 ESU) wykazywali aktywność pozarolniczą (35% rolników prowadziło działalność pozarolniczą bądź wkrótce zamierzało ją rozpocząć). Uwzględniając niekorzystną sytuację ekonomiczną tych jednostek oraz większą dyspozycyjność ich kierowników, podjęcie dodatkowej działalności, tym samym uzupełnienie budżetu rodzinnego o dodatkowe źródła dochodów znajduje racjonalne uzasadnienie.

Respondenci przedstawili swoje poglądy na temat **opłacalności działalności rolnej w odniesieniu do innych działów gospodarki**. Dominująca część producentów negatywnie postrzegala sytuację dochodową w rolnictwie na tle innych działów gospodarki. Tylko 10% respondentów (głównie właściciele dużych gospodarstw) korzystnie oceniło działalność rolną. Wyobrażenie wyższej opłacalności poza rolnictwem nie znalazło jednak potwierdzenia w działaniach respondentów, gdyż w swoich planach na najbliższą przyszłość nie uwzględniali zaprzestania prowadzenia gospodarstwa rolnego (z wyjątkiem przypadków z deklaracją sukcesji), jak też równoległego podjęcia działalności pozarolniczej.

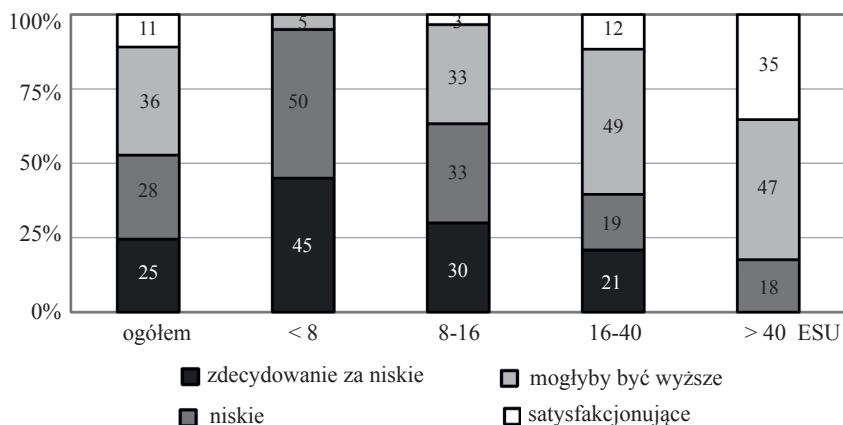
Jednocześnie co drugi respondent twierdził, iż niezbędne jest podjęcie dodatkowej działalności gospodarczej w celu utrzymania rodziny (rys. 5). Bardziej korzystne opinie wyrazili kierownicy gospodarstw o wielkości powyżej 16 ESU. Na podstawie otrzymanych wyników uznano, iż większość właścicieli silniejszych ekonomicznie podmiotów może utrzymać rodzinę z dochodów uzyskanych z tytułu prowadzonej produkcji rolnej, natomiast w mniejszych jednostkach są niewystarczające i powinny być uzupełnione z dodatkowych źródeł dochodów. Porównując prezentowane opinie respondentów z informacją o obecnej i planowanej działalności pozarolniczej, można stwierdzić duże rozbieżności. Tylko nieznaczna część respondentów faktycznie zdecydowała się na poszerzenie swojej działalności gospodarczej (22% badanych). Przyczyn tego stanu można upatrywać w braku umiejętności, aktywności (inicjatywy) i sposobności podjęcia takiej pracy na lokalnym rynku.

Badani rolnicy dokonali **oceny poziomu dochodów z gospodarstwa rolnego**, w oparciu o czterostopniową skalę, uwzględniając następujące warianty odpowiedzi: zdecydowanie za niskie, niskie, mogłyby być wyższe, satysfakcjonujące. Pozytywna ocena, a za taką uznano dochody ocenione przez respondentów jako satysfakcjonujące, oraz mogłyby być wyższe, została udzielona prawie przez połowę badanych (47%, rys. 6). Rolnicy kierujący większymi jednostkami znacznie częściej korzystnie oceniali swoją sytuację ekonomiczną.

Rys. 5. Opinie rolników dotyczące konieczności podjęcia działalności pozarolniczej w celu utrzymania rodziny

Źródło: Opracowano na podstawie badań własnych.

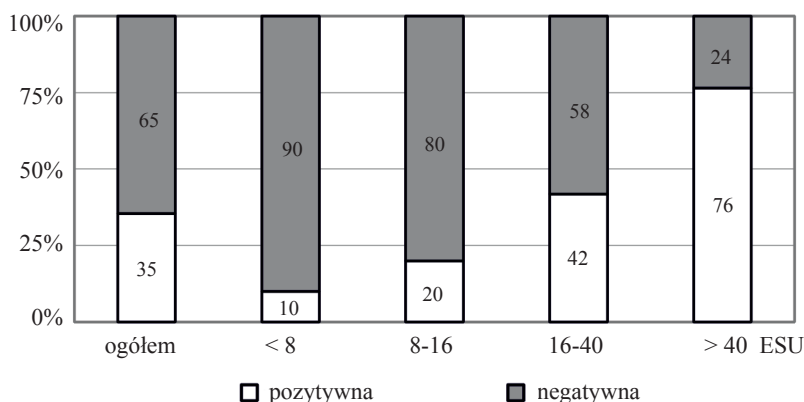
Rys. 6. Ocena poziomu dochodów z gospodarstwa rolnego

Źródło: Opracowano na podstawie badań własnych.

Respondenci uzasadnili swoje poglądy, wskazując rodzaje potrzeb – związane z gospodarstwem domowym i rolnym, które nie mogą być zaspokojone w obecnej sytuacji ekonomicznej. Najczęściej wymieniano brak możliwości sfinansowania inwestycji (57% przypadków dotyczyło zakupu sprzętu rolniczego, 42% modernizacji budynków, 13% zakupu ziemi). Dla znacznej części badanych, wyznacznikiem pozytywnej oceny poziomu dochodów było zaspokojenie podstawowych potrzeb rodziny (utrzymanie domu, opłata rachunków – wskazane przez 12% rolników), a także zmiana wyposażenia domu, wyjazd na wakacje oraz zapewnienie edukacji dzieciom (odpowiednio: 12, 11 i 9%).

Wraz ze wzrostem wielkości gospodarstw, zmniejszał się udział rolników udzielających negatywnej oceny, a także paleta potrzeb uzasadniających przed-

stawione opinie. Właściciele mniejszych jednostek częściej utożsamiali swoją ocenę z zaspokojeniem potrzeb bieżących, zmianą wyposażenia domu oraz zapewnieniem edukacji dzieciom, natomiast kierownicy dużych gospodarstw swoje oczekiwania sprowadzali do działań inwestycyjnych (zakup sprzętu rolniczego i ziemi, modernizacja budynków). Szczególną uwagę zwrócono na odpowiedzi udzielone przez kierowników najmniejszych podmiotów (do 8 ESU), gdyż 35% badanych utożsamiało pozytywną ocenę z możliwością zaspokojenia podstawowych potrzeb rodziny oraz 15% wymieniło możliwość sfinansowania edukacji dzieci. Żaden z rolników zarządzanych dużym gospodarstwem (od 40 ESU) nie wskazał takich wariantów odpowiedzi. Tym samym uznano, iż punktem odniesienia przy ocenie poziomu dochodów są potrzeby różnego rzędu. Stwierdzono, iż oczekiwania respondentów wobec poziomu dochodów z gospodarstwa rolnego są zróżnicowane i uzależnione od wielkości ich gospodarstw.

Rys. 7. Opinia rolników w zakresie godnego standardu życia

Źródło: Opracowano na podstawie badań własnych.

Ostatnie pytanie w przeprowadzonym badaniu dotyczyło **oceny standardu życia**. Respondentów zapytano, czy uzyskane dochody zapewniają w ich rozumieniu godny standard życia oraz co jest jego głównym wyznacznikiem (rys. 7). Zaledwie co trzeci badany udzielił odpowiedzi pozytywnej. Prezentowane poglądy były silnie zróżnicowane i uzależnione od wielkości ekonomicznej gospodarstw.

W opinii respondentów, głównym wyznacznikiem standardu życia była możliwość zaspokojenia podstawowych, codziennych potrzeb rodziny (38% badanych wskazało tę odpowiedź). Pod tym pojęciem rozumiano sposobność zaspokojenia potrzeb rodziny związanych z jej utrzymaniem oraz funkcjonowaniem gospodarstwa (w tym terminowa opłata rachunków), a także zaspokojenie potrzeb bytowych, takich jak

zakup żywności. Respondenci podkreślali wagę samodzielnej egzystencji, bez potrzeby ubiegania się o zasiłki i pomoc społeczną. Innym wyznacznikiem standardu życia był wyjazd wakacyjny (25% wskazań). Zwrócono uwagę na aspekt finansowy, ale także możliwość wygosparowania czasu na ten cel. Stwierdzono, iż rodzinny odpoczynek pozytywnie wpływa na samopoczucie oraz jakość pracy w gospodarstwie. Kolejnym wyznacznikiem była stabilna sytuacja dochodowa (24% rolników wymieniło ten argument). Podkreślono dużą zmienność i niepewność opłacalności produkcji rolnej, a także niski poziom dochodów (jako punkt odniesienia wskazano parytetową relację dochodową). Kwestie te uznano za determinanty bezpieczeństwa i dobrego samopoczucia. Jako wyznacznik standardu życia wymieniano także dobra materialne w postaci wyposażenia domu (22% odpowiedzi). Uwzględniono zarówno obecne wyposażenie swoich domów, a także – w razie zaistnienia takiej potrzeby – możliwość sfinansowania prac remontowych. Na kolejnym miejscu pod względem częstości udzielanych odpowiedzi uplasowały się działania inwestycyjne (20%). Podkreślono potrzebę regularnej modernizacji budynków i budowli, inwestycje w sprzęt i maszyny rolnicze, a także zakup ziemi w celu systematycznej poprawy warunków funkcjonowania gospodarstwa oraz jego rozwoju. Część respondentów wskazała sposobność wykształcenia swoich dzieci (13%), inni zaś utożsamili swoje samopoczucie z posiadaniem zabezpieczenia finansowego (np. w postaci lokaty), a także wykupionym dostępem do prywatnej opieki zdrowotnej oraz dóbr kulturalnych (13%).

Podsumowanie

Przeprowadzone badania w formie wywiadu kierowanego umożliwiły rozpoznanie postawy respondentów wobec wybranych kwestii zrównoważonego rozwoju rolnictwa. Badaniami objęto 110 rolników, którzy prowadzili działalność rolną na obszarze województwa wielkopolskiego. Zakres merytoryczny badań dotyczył trzech aspektów zrównoważonego rozwoju, a mianowicie środowiskowego, ekonomicznego i społecznego.

Na podstawie przeprowadzonego wywiadu, zweryfikowano znajomość i wdrażanie przez respondentów wybranych praktyk rolnośrodowiskowych. Mimo iż wszyscy rolnicy objęci wywiadem deklarowali znajomość i respektowanie prawnych norm ochrony środowiska w rolnictwie, w wielu przypadkach stwierdzono nieprawidłowości. Skala wdrożenia prośrodowiskowych działań zasadniczo była warunkowana przez odpowiednie regulacje prawne (głównie dotyczące wsparcia w ramach instrumentów WPR), natomiast pozytywne praktyki rolnicze nieujęte w dokumentach rządowych często były pomijane. Stwierdzono, iż kierownicy większych gospodarstw wykazują większą dbałość o poszanowanie środowiska przyrodniczego. Właściciele większych jednostek są beneficjentami szerszej palety działań rządowych (tym samym wsparcia finansowego), co również determinuje ich

typowanie do kontroli przez ARiMR (w okresie 5 ostatnich lat udział kontrolowanych podmiotów poniżej 8 ESU wyniósł 35%, natomiast tych od 40 ESU – ponad 70%). Czynnikiem ten mógł także warunkować postawy producentów rolnych.

Na podstawie deklaracji respondentów stwierdzono, iż praktyki związane z dobrą kulturą rolną, a także wymogami wzajemnej zgodności z zakresu zdrowotności roślin były wykonywane poprawnie. Natomiast praktyki rolne dotyczące nawożenia uprawianych roślin często stwarzały zagrożenie dla środowiska przyrodniczego. Za znaczący problem uznano zbyt małą częstotliwość badania zasobności i odczynu gleby, tym samym sporządzania planów nawozowych, a także stosowania nawozów wapniowych. Wyniki badań zasobności i odczynu gleby oraz opracowane plany nawozowe pozwalają na racjonalizację nawożenia uprawianych roślin zarówno w zakresie środowisko-produkcyjnym, jak i ekonomicznym. Dysponując takimi dokumentami, z jednej strony producent rolny zwiększa efektywność nawożenia upraw (poprzez precyzyjne określenie niezbędnej ilości składników pokarmowych ważnych dla wzrostu i plonowania roślin, przy jednoczesnym uniknięciu tworzenia wysokich rezerw bądź ich niedoborów w glebie), z drugiej zaś ogranicza koszty związane z zakupem środków produkcji. Uwzględniając relatywnie niski koszt badania zasobności gleby w porównaniu do innych pozycji kosztów ponoszonych w gospodarstwach, można stwierdzić, iż przesłanki pozaekonomiczne, takie jak brak odpowiedniej wiedzy, determinują zaniechania producentów rolnych w tym zakresie. Niestety rolnicy prawnie niezobowiązani do wykonywania badań gleby znacznie rzadziej podejmują je z własnej inicjatywy.

Na podstawie uzyskanych opinii stwierdzono, iż żywotność obszarów wiejskich w dużej mierze będzie determinowana przez bodźce ekonomiczne. Rolnicy aprobują życie na wsi, jednakże muszą mieć możliwość prowadzenia dochodowej działalności gospodarczej, co najmniej zapewniającej utrzymanie rodziny. Respondenci wiążą przyszłość swoich dzieci z rolnictwem, a ich oczekiwania w tym zakresie zwiększają się wraz ze wzrostem potencjału ekonomicznego gospodarstw.

Poza planowanymi działaniami inwestycyjnymi, respondenci dostrzegali również potrzebę podnoszenia własnych kwalifikacji. Kierownicy mniejszych gospodarstw w szczególności wykazywali zainteresowanie różnymi formami doksztalcania. Ponad połowa badanych wyrażała chęć poszerzenia swojej wiedzy z zakresu ochrony środowiska. Wynik ten uznano za bardzo korzystny, w świetle rosnącego znaczenia zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich.

Rolnicy ocenili poziom dochodów z gospodarstwa rolnego przez pryzmat możliwości zaspokojenia (sfinansowania) potrzeb związanych z gospodarstwem domowym i rolnym, a także subiektywnych wyznaczników standardu życia. Większość rolników deklarowała, iż dochody uzyskane z tytułu prowadzenia działalności rolniczej umożliwiają sfinansowanie bieżących potrzeb rodziny oraz edukacji dzieci, natomiast za problematyczną kwestię uznano realizację inwestycji. Wyższy potencjał ekonomiczny gospodarstw gwarantował zaspokojenie potrzeb rodziny rolniczej w szerszym zakresie.

Pojęcie godnego standardu życia było różnie interpretowane przez respondentów, ale zasadniczo miało wymiar ekonomiczny. Najczęściej utożsamiano je z zapewnieniem samodzielnej egzystencji – możliwością sfinansowania podstawowych, codziennych potrzeb rodziny. Co trzeci badany uznał, iż dochody z działalności rolnej pozwalają na zapewnienie godnego standardu życia. Pozytywna ocena znacznie częściej była wyrażana przez osoby zarządzające gospodarstwami o większym potencjale ekonomicznym.

Literatura

1. Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2007 r. GUS. Warszawa, 2008.
2. D u e r I., F o t y m a M., M a d e j A. (red.): Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej. MRiRW, MOŚ. FAPA, Warszawa, 2002, 32.
3. Dyrektywa Rady z dnia 15 lipca 1991 r. dotycząca obrotu środków ochrony roślin, 91/414/EWG.
4. Dyrektywa Rady z dnia 12 grudnia 1991 r. dotycząca ochrony wód przed zanieczyszczeniami powodowanymi przez azotany pochodzenia rolniczego, 91/676/EEC.
5. H o ł u b o w i c z - K l i z a G.: Wapnowanie gleb w Polsce. Instr. upowszechn. IUNG-PIB, Puławy, 2006, **128**: 33.
6. I g r a s J., K o p i ń s k i J., M a t y k a M., O c h a l P.: Zużycie nawozów mineralnych w Polsce w układzie regionalnym. W: Stan obecny i perspektywy nawożenia roślin w Polsce w aspekcie regulacji prawnych. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2010, **25**: 10-18.
7. K ł o d z i ń s k i M.: Europejska Sieć Ekologiczna NATURA 2000 jako nowy czynnik rozwoju obszarów wiejskich. Rocz. Nauk. SERiA, 2011, **8(4)**: 69-72.
8. K o p i ń s k i J.: Regionalne zróżnicowanie intensywności organizacji produkcji rolnej w Polsce. W: Wybrane elementy regionalnego zróżnicowania rolnictwa w Polsce. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2009, **15**: 37-49.
9. K o p i ń s k i J.: Zmiany intensywności organizacji produkcji rolniczej w Polsce. J. Agribus. Rural Dev., 2009, **2(12)**: 85-92.
10. K o p i ń s k i J., K r a s o w i c z S.: Regionalne zróżnicowanie warunków produkcji rolniczej w Polsce. W: Możliwości rozwoju gospodarstw o różnych kierunkach produkcji rolniczej w Polsce. Studia i Raporty IUNG-PIB, 2010, **22**: 9-27.
11. K r a s o w i c z S.: W Polsce powinno dominować rolnictwo zrównoważone. IUNG-PIB, Puławy, 2009, I Kongres Nauk Rolniczych; [zob.: www.kongres.cdr.gov.pl/files/1.1.2.ppt].
12. K u l i k o w s k i R.: Produkcja rolnicza. W: Atlas rolnictwa Polski. IGiPZ im. S. Leszczyńskiego PAN, Warszawa, 2010, 114-116.
13. M y n a r s k i S., Ł a p i ń s k i M.: Metoda reprezentacyjna w badaniach ankietowych. W: Analiza danych ankietowych (materiały kursowe). StatSoft, Warszawa, 2008, 16.
14. P e r e p e c z k o B.: Edukacja ekologiczna: dokumenty, badania, refleksje. W: Natura 2000 jako czynnik zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich regionu Zielonych Płuc Polski. IRWiR PAN, Warszawa, 2011, 339-352.
15. P e r e p e c z k o B.: Świadomość ekologiczna mieszkańców i ich postawy proekologiczne. W: Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju gmin objętych siecią Natura 2000. IRWiR PAN, Warszawa, 2011, 187-212.
16. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 11 marca 2010 r. w sprawie minimalnych norm. Dz. U. nr 39, poz. 211.

17. Rozporządzenie Rady (WE) nr 73/2009 z dnia 19 stycznia 2009 r. ustanawiające wspólne zasady dla systemów wsparcia bezpośredniego dla rolników w ramach wspólnej polityki rolnej i ustanawiające określone systemy wsparcia dla rolników, zmieniające rozporządzenie (WE) nr 1290/2005, (WE) nr 247/2006, (WE) nr 378/2007 oraz uchylające rozporządzenie (WE) nr 1782/2003. Dz. U. UE L 30 z 31.01.2009, 16.
18. Ustawa o nawozach i nawożeniu z dnia 10 lipca 2007 r. Dz. U. z 2007 r., nr 147, poz. 1033.
19. Ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r. Dz. U. z 2004 r., nr 92, poz. 880.
20. Ustawa o ochronie roślin z dnia 18 grudnia 2003 r. Dz. U. z 2010 r., nr 47, poz. 78.
21. Ustawa o płatnościach w ramach systemów wsparcia bezpośredniego z dnia 26 stycznia 2007 r. Dz. U. z 2008 r., nr 170, poz. 1051 i nr 214., poz. 1349; z 2009 r., nr 20, poz. 105 oraz z 2010 r., nr 36, poz. 197 z późn. zm.
22. W r z a s z c z W.: Bilans nawozowy oraz bilans substancji organicznej w indywidualnych gospodarstwach rolnych. W: Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (7). IERiGŻ-PIB, Warszawa, 2009, 129: 34-61.
23. [www.kzgw.gov.pl]
24. [www.minrol.gov.pl/pol/Informacje-branzowe/Produkcja-roslinna/Informacja-w-sprawie-wymagan-dotyczacych-przechowywania-nawozow-naturalnych/]
25. Wymogi Wzajemnej Zgodności. MRiRW, Departament Płatności Bezpośrednich, źródło: [www.minrol.gov.pl/pol/Wsparcie-rolnictwa-i-rybolowstwa/Platnosci-bezposrednie/Normy-i-Wymogi-Wzajemnej-Zgodnosci-cross-compliance]
26. Z e g a r J. S.: Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku. IERiGŻ-PIB, Warszawa, 2009, 177-245.
27. Z e g a r J. S.: Zróżnicowanie regionalne rolnictwa. GUS, Warszawa, 2003.

Adres do korespondencji

dr Wioletta Wrzaszcz
Zakład Ogólnej Ekonomiki
IERiGŻ-PIB,
ul. Świętokrzyska 20
00-002 Warszawa,
tel. 22 50-54-781
e-mail: wrzaszcz@ierigz.waw.pl